

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Voor de vooruitgang: essay over de betekenis van
dienstbaarheid en vrijheid aan de Leidse universiteit van
1575 tot 2025**

Slaman, P.J.

Citation

Slaman, P. J. (2025). *Voor de vooruitgang: essay over de betekenis van dienstbaarheid en vrijheid aan de Leidse universiteit van 1575 tot 2025*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4210096>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4210096>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Pieter Slaman

Voor de vooruitgang

Essay over de betekenis van dienstbaarheid en vrijheid
aan de Leidse universiteit van 1575 tot 2025

Universiteit
Leiden

De betekenis van dienstbaarheid en vrijheid aan de Leidse universiteit van 1575 tot 2025

De Leidse universiteit viert haar 450e verjaardag op haar exacte geboorteplaats, tussen de pilaren van de Pieterskerk. Die waren stille getuigen van de inhuldiging in 1575, van de heropening in 1945, en van bijna elke Dies Natalis. Zij vormen een passend decor omdat de universiteit zelf ook steeds als een pilaar, een steunpunt was bedoeld voor een veel groter bouwwerk: de staat en samenleving. Direct in de eerste brief waarin hij zijn plan voor een nieuwe academie uit de doeken deed, op 28 december 1574, beschreef Willem van Oranje een “(...) vast steunsel en onderhoud der goede wettelijke regering des lands niet alleen in zaken der religie, maar ook in hetgeen de gemeenschappelijke burgerlijke welstand belangt.”¹ Hij wilde een plek waar de jeugd opgeleid kon worden “(...) beiden in de rechte kennis Gods en allerlei goede eerlijke en vrije kunsten en wetenschappen dienende tot de wettelijke regering der landen.”² Een plek, kortom, die moest dienen, die moest helpen een nieuw maatschappelijk bestel te dragen. Het woord ‘valorisatie’ kende Oranje niet, maar het idee onderschreef hij van harte.

1 “(...) een vast stuensel ende onderhoud der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants niet alleen in zaacken der religie, maer oeck in tgene den gemeynen borghelicken welstandt belanght” Willem van Oranje aan de Staten van Holland en Zeeland, 28 december 1574. Geciteerd bij: P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*. Eerste deel. (Den Haag 1913) Bijlagen 1.

2 “(...) beyde in de rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen dienende tot die wettelicke regeringe der landen.” Ibid.

Er was haast bij. De Leidenaren hadden nog geen drie maanden eerder een beleg doorstaan dat de helft van hen het leven had gekost. Terwijl het brakke water nog rond de stad lag, kregen zij de opdracht zo snel mogelijk vanuit het niets een universiteit te maken. Dat lijkt een wat merkwaardige prioriteit. Het is alleen te begrijpen vanuit het politieke belang van dat project. In februari 1575 was de opstand van Hollandse en Zeeuwse steden een ronduit hachelijke zaak. De soldaten van koning Filips II bevonden zich nog altijd bij Oudewater en sloegen het beleg voor Zierikzee. De inzet van de strijd was lokale vrijheid in religieuze zaken en herstel van oude bestuurlijke rechten. Juist omdat die inzet zo direct in gevaar was, moest er snel een universiteit komen. Want wat zou op lange termijn van die idealen overblijven, zonder mensen met kennis van calvinistische theologie en Hollands recht? Het zou zo maar kunnen dat de opstandelingen weinig tijd zouden krijgen om hun overtuiging op anderen over te dragen en levend te houden.

Het onderhoud en uitdragen van een idee, het rechtvaardigen van een politieke en religieuze zelfstandigheid, het binden van een samenleving als een groep met een missie: voor de rebellen was het van levensbelang. Het was als een verzekering voor de toekomst. De vrijheid die de academie dienen moest, was die van het collectief van edelen en opstandige burgers in Hollandse en Zeeuwse steden. Als de Leidse universiteit een 'bolwerk van de vrijheid' was – een motto dat pas veel later werd bedacht – dan was het voor alles de politieke en religieuze vrijheid van het gewest. Deze maatschappelijke taak leverde beperkingen op voor de intellectuele ruimte van geleerden en studenten, zoals uit het hier volgende blijken zal.

Vandaag klinkt die opdracht bij academici wellicht benauwend in de oren. Zij willen de vrijheid niet alleen voor staat of samenleving, maar ook voor zichzelf om te kunnen onderzoeken, onderwijzen en discussiëren. Veel meer dan hun zestiende eeuwse voorgangers hebben ze de ruimte om de overheid en elkaar de maat te nemen. Dienstbaar willen zij graag zijn, maar minder direct aan de regering. Regering en parlement kijken op hun beurt kritisch naar de diensten van de universiteit. Dat geldt, opmerkelijk, nu vooral voor de partijen met het woord 'vrijheid' in hun naam. Oranjes ideaalbeeld van een stevige zuil lijkt niet meer bij onze wereld te passen.

Bij betere beschouwing paste dat ideaalbeeld ook al niet helemaal bij zijn eigen wereld. Wat dienstbaarheid aan de samenleving concreet betekende, wat vrijheid in de praktijk betekende, is sinds het begin omstreden geweest. Oranje zelf heeft alle zeilen bij moeten zetten om te voorkomen dat zijn nieuwe universiteit aan onenigheid en gewetensdwang ten onder zou gaan.

Toch is er sindsdien ook echt iets wezenlijks veranderd. In haar boek *Vrijheid: een woelige geschiedenis* demonstreert de Utrechtse hoogleraar moderne politieke geschiedenis Annelien de Dijn hoe het politieke vrijheidsbegrip in de Westerse wereld in de loop van de negentiende eeuw haar aloude collectieve betekenis verloor, en steeds meer een individuele betekenis heeft gekregen. Van een gezamenlijk recht op zelfbestuur kwam de nadruk te liggen op een persoonlijke vrijwaring van bemoeienis door anderen. De parallel met de academische vrijheid dringt zich op. Heeft zo'n verschuiving ook plaats gevonden in de wetenschap, in het bolwerk van de vrijheid?

In dit essay wordt Oranjes opdracht 450 jaar lang gevolgd door de tijd, tot de huidige dag. Twee vragen staan daarbij centraal: hoe was de universiteit dienstbaar aan de samenleving, en als zij sprak van 'vrijheid', welke vrijheid bedoelde zij dan? Zoals kerkhistoricus Henk Jan de Jonge schreef in 1978: "Zelfs in de interpretatie van de vrijheid die het bolwerk der vrijheid verdedigt bestaat zekere vrijheid!"³ In het bijzonder gaat het hier om de ruimte die academici en studenten kregen om hun eigen vragen te stellen en antwoorden te delen met de wereld; om de ruimte om eigen maatschappelijke doelen te stellen bij het wetenschappelijke werk, en om de mogelijkheid voor de universiteit om zichzelf te besturen. Vrijheid en dienstbaarheid aan de maatschappij hebben elkaar soms gesteund maar ook voortdurend in de weg gezeten. Telkens weer zijn oplossingen gezocht om beiden in een werkbaar en betekenisvol verband te brengen. Aan het einde van dit essay wordt daartoe een hernieuwde poging gewaagd, die de auteur geheel voor eigen rekening neemt. Want als de pilaren van de Pieterskerk, blijft dit vraagstuk bij ons.

3 H.J. de Jonge, 'Ouderdom en herkomst van het devies der universiteit', *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 70 (1978) 143-146, aldaar 146.

De vrede en het vrije geweten

1575-1775

In 1588 begon een politiek experiment zonder vorst, een burgerlijke Republiek der Verenigde Nederlanden. Zonder koninklijke censuur werd dat een plek waar omstreden ideeën relatief makkelijk rondgingen. Dat had een grote aantrekkingskracht op vrijdenkers uit heel Europa. René Descartes, Pierre Bayle en vele anderen kwamen er de vrijheid en veiligheid zoeken om te filosoferen en te publiceren, zo nodig tegen kerkelijke leerstellingen in. Galileo Galilei drukte in Leiden zijn beroemde *Discorsi*. Niet uit liefde voor de stad, maar voor de vrijheid.

Die vrijheid was niet verzekerd. De oorlog tegen de Habsburgse vorst duurde voort en in oorlog gedijt radicalisme. De Nederlandse opstand werd deels voortgedreven door de verbetering van lettervasten calvinisten. Zij hadden grote offers gebracht en moesten van al die vrijdenkerij op godsdienstig gebied niets weten. Ze eisten een calvinistische staat, een staat voor een uitverkoren volk waarin de kerk toezicht uitoefende op het bestuur, op het geloofsleven en dus ook op de universiteit. Maar dat plan wilde maar niet slagen. De bestuurders van de Hollandse steden vonden dat niet wenselijk en niet haalbaar. In hun steden zagen de regenten een bonte verzameling van religieuze en politieke opvattingen, waarbij de lidmaten van de gereformeerde kerk vaak in de minderheid waren. Die realiteit dwong tot relatieve tolerantie, al was het maar om praktische redenen. En ook de Prins van Oranje werkte tegen. In 1564 had hij zich in de Raad van State verklaard als voorstander van

gewetensvrijheid en hij stond niet toe dat zijn principe weer van tafel zou worden geveegd.⁴

Voor de universiteit in Leiden was deze strijd allesbepalend. De nieuwe academie kon gerust een Hollandse overheidsinstelling worden genoemd. De benoeming van hoogleraren lag in handen van een College van Curatoren, dat uit vier Leidse burgemeesters en twee of drie Hollandse regenten bestond. De financiering en regelgeving kwamen gedeeltelijk van de Staten van Holland, met regenten uit achttien steden en een edelman. En zelfs de eigen academische rechtbank, de beroemde vierschaar waarin de universiteit haar eigen leden mocht berechten, telde vier Leidse burgemeesters en twee schepenen van de stad. Het waren deze regenten die dagelijks in de steden moesten proberen om te gaan met een grote diversiteit, die sterk de organisatie en benoemingen aan de universiteit bepaalden. Het waren vooral hun overwegingen die daar de vrijheid en dienstbaarheid stuurden.

De Fransman Donellus, sieraad van de jonge academie, zou het merken. Hij was een humanist die het oude Romeinse recht reconstrueerde en daarmee Europese faam verwierf. Leiden was trots op zijn komst. Maar toen Donellus koos voor de strenge calvinistische lijn en beledigingen adresseerde aan de Staten van Holland, kon hij binnen een dag zijn spullen pakken. Rector magnificus Saravia maakte het bonter. Nadat zijn droom van een calvinistische academie niet uitkwam, probeerde hij de hele universiteit te laten verplaatsen naar het meer rechtlijnige Utrecht om af te zijn van het religieuze geschipper van het Leidse stadsbestuur. Toen het onzalige plan uitkwam verliet hij de stad als een dief in de nacht. De Staten van Holland eisten van professoren loyaliteit aan hun lijn van religieuze ruimdenkendheid. Wie dat niet kon opbrengen, kon gaan.

Deze strijd liep gevaarlijk hoog op. Berucht werd het conflict tussen de Leidse professoren Arminius en Gomarus, die de Republiek op de rand van een burgeroorlog bracht. Formeel ging hun onenigheid over het theologische leerstuk van voorbestemming van de mens tot het hiernamaals, maar de zaak kon volkomen uit de hand lopen omdat de rechtlijnige calvinisten met Gomarus hier tegenover de voorstanders van gewetensvrijheid met Arminius kwamen te staan. De eerste partij zag vrijheid als de ruimte voor een staat gebouwd op zuivere calvinistische beginselen. De tweede zag haar als zaak van het individuele geweten. Daaruit volgde de explosieve vraag of de kerk de

4 J.J. Woltjer, 'De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving', *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994) 3-20.

overheid moest controleren, of juist andersom. De twee geleerden kwamen in het oog van de storm, een strijd om de feitelijke macht in de Republiek. Op de prent *de Arminiaansche schans* is te zien hoe het Leidse stadsbestuur in 1617 houten barricades had laten opwerpen voor het stadhuis om zijn gematigde positie gewapend te verdedigen tegen de geharde calvinisten. Het was iedereen duidelijk wat er op het spel stond bij zo'n theologisch geschil: niets minder dan de binnenlandse vrede en het voortbestaan van de Republiek. Een burgeroorlog zou de Spaanse vijand de overwinning op een presenteerblaadje geven.

De botsing galmt nog altijd na. Want Arminius' beoogde opvolger in Leiden, Conradus Vorstius, kwam daarbij tot de formulering van een principe dat sterke trekken had van de academische vrijheid zoals die pas veel later ontwikkeld zou worden. Volgens Vorstius vereiste een gezonde theologische wetenschap het vrije en kritische onderzoek van de bijbelse geschriften, dus een *libertas prophetandi*, en de openlijke bespreking daarvan in de collegezaal. De heilige schrift liet de nodige onduidelijkheden en tegenstrijdigheden bestaan, en alleen als daar onbekommerd met studenten over gesproken mocht worden kon de studie ervan dieper inzicht bieden. In het Latijn, want Vorstius wilde niet iedereen erbij betrekken. Cruciaal was dat deelnemers aan dat gesprek niet over elkaars geweten probeerden te heersen. Het was de overheid, en niet de kerk, die volgens Vorstius erop moest toezien dat die ruimte er was. Maar hij was behoedzaam: het was ook weer niet zijn bedoeling dat alles gezegd mocht worden. Dat wat de bijbel eenduidig stelde, moest onaangeroerd blijven. De overheid moest daarvoor garant staan.⁵ Voor de Staten van Holland was het een welkom betoog: vrijheid van geweten en interpretatie, en de hoogste macht voor de overheid. Zij boden Vorstius enthousiast een leerstoel aan. Maar er was een zwak punt in. Want hoe bepaalde je nu wat wel en niet ter discussie mocht staan?

Vorstius zou het snel genoeg voelen. Zijn tegenstanders, in de zekerheid van de zuivere leer, waarschuwden de Engelse koning Jacobus I voor de voorgenomen benoeming in Leiden en beschuldigden Vorstius van ketterij. Vorstius zou de basis van het geloof ondermijnen. De Engelse vorst was een fervent huis-tuin-en-keukentheoloog die zelf aan het hoofd stond van een publieke kerk. Hij voelde zich de hoeder van protestants Europa, en zag in al die academische vrijheden vooral een kier waardoor katholieken zich een

5 Conrad Vorstius, *Anti-Bellarminus contractus: hoc est, compendiosum examen omnium fidei controversiarum* (Hanau 1610). Met dank aan Johannes Tromp voor de vertaling.

weg naar binnen konden wurmen.⁶ Hij klom driftig in de pen en liet de Staten van Holland weten, dat hij een benoeming van Vorstius tot Leids hoogleraar als vijandige daad tegen hem persoonlijk zou beschouwen. Die druk werd de Staten teveel, Engeland was een cruciale bondgenoot. Direct na de benoeming stelden zij Vorstius op non-actief. En daarmee was ook meteen duidelijk hoe moeilijk het voor de bestuurders was om lokale gewetensvrijheid te bereiken in een vorstelijk Europa dat daar geen oren naar had. Maar met of zonder Vorstius, bleven de Staten van Holland proberen zijn denkbeeld uit te voeren. En dat was uitzonderlijk in Europa. Ver van Leiden schreven Kepler (ook in 1610) en Galilei (in 1612 en 1615) dat een filosoof vrij moest kunnen denken om de grote vragen van de tijd te kunnen beantwoorden. Galilei vroeg bij de groothertogin van Toscane om het recht op *libertas philosophandi*, op “vrij filosoferen over het systeem van de wereld en van de natuur.”⁷ Maar de groothertogin moest wel buigen voor de kerk. Het enige dat Galilei kreeg, was de inquisitie.

Even leek de gewetensvrijheid ook in Holland een kort leven beschoren. De strijd tussen de Arminianen en de Gomaristen, de ‘rekkelijken’ en de ‘preciezen’, raakte kortstondig beslecht in het voordeel van de laatsten toen prins Maurits in 1618 een heuse staatsgreep pleegde. Veel regenten, predikanten en professoren uit het Arminiaanse kamp moesten het veld ruimen; Leiden zag twee curatoren en twee professoren hun ontslag krijgen. Een hoogleraar werd zelfs verbannen. Maar toen de kerk vervolgens in grote ijver de hele universiteit wilde onderwerpen aan een gewetensonderzoek, kreeg zij het opnieuw aan de stok met curatoren en de Staten van Holland. De nieuwbenoemde curatoren en regenten bleken, net als hun voorgangers, geen religieuze scherpslijpers en ook zij zaten niet te wachten op kerkelijk toezicht. Zij zochten al snel weer naar manieren om de grote diversiteit aan leerstellingen en opvattingen in de universiteit een plaats te geven. En de bijbel was ook bij de hernieuwde sfeer van rechtzinnigheid niet duidelijker geworden. Zelfs de prominente orthodoxe theoloog Voetius gaf toe dat een zekere *Libertas Philosophandi* nodig was daar waar de Bijbel geen uitsluitsel gaf.⁸ En zo schikten de verhoudingen zich al snel weer in een oude vertrouwde

6 Christopher Grayson, ‘James I and the Religious Crisis in the United Provinces, 1613-1619’, *Studies in Church History. Subsidia* 2 (1979) 195-219, aldaar 199.

7 “(...) libero filosofare circa le cose del Mondo, e della Natura (...)”. Galileo Galilei aan Christina van Lotharingen, februari 1615, geciteerd bij: Robert B. Sutton, ‘The phrase *Libertas Philosophandi*’ in: *Journal of the History of Ideas* 14 (1953) 310-316, aldaar 311.

8 Henri Krop, ‘Reformed Orthodoxy and the *Libertas Philosophandi* in the Netherlands’ in: *Church History and Religious Culture* 100 (2020) 187-202, aldaar 196.

vorm, een vorm die paste bij de Hollandse realiteit. De theocratie bleef wegzinken in de slappe poldergrond.

Het leven aan de Hollandse universiteit werd hierdoor rijk van vorm en kleur. Hoogleraren vervulden een publiek ambt en werden dus geacht, in naam, hervormd te zijn. Achter gesloten deuren kwam een veelheid van overtuigingen voor. Veel openlijker was de diversiteit onder studenten. Katholieken en joden, edelen en eenvoudigen, mannen uit heel Europa en het Ottomaanse Rijk, zelfs uit Mauretanië en Guinea (hedendaags Ghana), kwamen zich als student inschrijven. Het uitstekende onderwijs en de geschriften in Arabisch, Perzisch en Hebreeuws vergrootten de aantrekkingskracht. Bij hoogleraren kwamen geen officieel ingeschreven vrouwen op college, maar bij privatdocenten en bij privélessen van professoren schoven zij wel degelijk aan. Het werd een bont en vrijgevochten gezelschap waar Europa met verbazing naar keek.⁹

Het was vooral daarom, dat in 1630 een zeker René Descartes verscheen voor de rector om zich als student in te laten schrijven. Rapenburg 21 was een van zijn vele Nederlandse adressen. Leiden zou het weten. In zijn *Discours de la Methode* uit 1637 ontvouwde hij de stelling dat aan alles, zelfs het eigen bestaan, fundamenteel getwijfeld moest worden en dat alle kennis met systematische waarneming en rede opnieuw moest worden opgebouwd. Descartes zag de natuur als een mechaniek dat de mens doorgronden kon, en uiteindelijk naar zijn hand zetten. “Meesters en bezitters van de natuur” konden we worden.¹⁰ Door velen wordt Descartes nu daarom aangewezen als een grondlegger van de moderne Westerse wetenschap (en van verwoesting van de natuur). Destijds was hij voor velen vooral een hooligan die het huis van kennis, geloof en traditie probeerde te slopen. De theologen waren ontzet, ze vroegen herhaaldelijk aan de Staten van Holland om op te treden. De Staten aarzelden. Pas nadat een debat op stellingen in het Academiegebouw uitliep in een vechtpartij, besloten de Staten dat de naam van Descartes niet meer genoemd mocht worden in colleges en zijn denkbeelden niet onderwezen. Voor de theologen lag hier een valstrik, want zij mochten nu ook niet meer tegen Descartes tekeergaan. Dat was hen te veel gevraagd. De inmiddels beroemde Fransman beklaagde zich bij de Staten over voortgaande aanvallen. De tweede

9 Marianne Zoeteman-Van Pelt gaf een rijk beeld van de studentengemeenschap in haar proefschrift ‘Een volk op zyn Siams gekleed eenige mylen van Den Haag woonende’. *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Leiden 2011). Claire Morrison onderzoekt momenteel de positie van vrouwen in de Leidse academische gemeenschap en vergelijkt die met Leuven. Ik dank haar voor haar inlichtingen.

10 “(...) et ainsi nous rendre comme maîtres et possesseurs de la nature.” René Descartes, *Discours de la methode pour bien conduire la raison, et chercher la verité dans les sciences* (Leiden 1637) 62.

oplossing die raadspensionaris Johan de Witt aandroeg was opnieuw een verbod om aan de universiteit Cartesiaanse ideeën te bespreken, met daar bovenop de vermaning dat theologen zich niet meer mochten bemoeien met de natuurfilosofen en andersom.¹¹ Dat klinkt als een stevige dreun voor Descartes en zijn vrienden. Maar boze tongen beweren, dat de Staten hiermee onbedoeld de deur wijd open hebben gezet voor de Cartesiaanse natuurwetenschap. De theologen mochten zich daar immers niet meer tegen verzetten. Het maakte De Witt en de Hollandse regenten niet veel uit. De rust keerde weer, en daar was het hun om te doen.¹²

Er was nog een belangrijke beperking aan de drukpers: de goede zeden. Volgens alumnus Adriaan Beverland was alle seks zondig, ook binnen het huwelijk, maar hij schreef zo gedetailleerd en wellustig over deze verboden vrucht dat het hem op verbanning door de stedelijke rechtbank kwam te staan.¹³ Beverland kreeg aanmerkelijk zwaardere straf dan de studenten die voor verkrachting terecht stonden voor de academische rechtbank. Hun reputatie moest intact worden gehouden. De bestaande openbare orde en sociale verhoudingen kregen een betere bescherming, dan individuele vrouwen in de stad.¹⁴

Zo ontstaat een beeld van de intellectuele vrijheid aan de universiteit. Er was een groot belang om ruimte te bieden aan religieuze variatie en aan uiteenlopende uitleg van de bijbel en de natuur. De maatschappelijke rust vereiste dat. Maar als de discussie gevaarlijk hoog opliep, en zeker wanneer die in geweld ontaardde, werd paal en perk gesteld met een beroep op diezelfde rust. De relatief grote vrijheid van de universiteit lag tussen de twee verboden uitersten van gewetensdwang en chaos. Op een beschaafde manier moest zij de bestaande standpunten ordenen en vertolken. En daar lag ook haar dienstbaarheid. Want als de Republiek ergens behoefte aan had, dan was het aan mensen voor bestuur, rechtspraak en kerk die het gevoelige evenwicht tussen pluriformiteit en samenhang wisten te bewaren. “Eendracht maakt macht” was het devies van de Republiek, en tegelijk haar eindeloze uitdaging. Ook het landsbestuur, en het behoud van de politieke zelfstandigheid, was een zaak van het behoedzame midden.

11 Molhuysen, *Bronnen deel 3* 216. 30 september 1656. Ordre jegens de vermenginge van de Theologie met de Philosophie ende het misbruyck van de vryheynt int filosofieren tot naedeel van de Schrifture.

12 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*. (Amsterdam 2000) 384.

13 Otterspeer, *Groepsportret deel 2* 95-96.

14 Zoeteman-Van Pelt, *studentenpopulatie van de Leidse universiteit* 383-384

Dienaar van de vooruitgang

1776-1875

Descartes had het al aangekondigd. Door de mechanieken van de natuur te ontdekken en te leren gebruiken, kon de mens zich als “meester en bezitter” van de natuur gaan gedragen. In de tweede helft van de achttiende eeuw begon het daar werkelijk op te lijken. Met zijn Leidse fles wist Pieter van Musschenbroek opgewekte elektriciteit op te slaan. De Britten gebruikten thermodynamica om beweging te maken en in 1776 kon de stad Rotterdam met zo’n stoommachine het waterpeil in de grachten aanpassen. Artsen experimenteerden met vaccinatie tegen de pokken. Hoe eenvoudig de toepassingen ook waren, het waren mirakelen van mensenhand en ze brachten bravoure in het denken. Geleerden konden niet enkel meer hopen de oude Grieken en Romeinen na te volgen – ze konden die overtreffen. De mens zou zich niet meer lijdzaam hoeven te voegen in het droevige lot van ziekte en gebrek dat de natuur voor haar in petto had. Het was mogelijk eraan te ontsnappen. Met nieuwe technologie, maar ook met politieke hervorming en gericht economisch beleid. Na eeuwen van geloven in de geschiedenis als eeuwig cyclisch proces, of pad naar de ondergang, klonk nu de klarenstoot van de ‘vooruitgang’. De universiteit moesten dat proces helpen voortdrijven. Daardoor deed de samenleving een nog zwaarder beroep op haar diensten. Tegelijk kwam een nieuwe tweedracht binnen als het Paard van Troje. Want wat is vooruitgang? Het was in wezen een politieke vraag, waarover je eindeloos twisten kon. De volgende vraag was: welke staatsvorm past daarbij?

Het vooruitgangsgeloof dreef de patriotten, de politieke vernieuwers van de late achttiende eeuw die meer burgerinspraak en minder prinsenvrijheid wilden. Maar het dreef hun tegenstrevers evenzeer. Professor Adriaan Kluit was een fervent aanhanger van het Oranjehuis. Daarnaast wierp hij zich op de statistiek om met empirische gegevens te komen tot recepten voor vergroting van de welvaart. De latere 'koning-koopman' Willem I bevond zich onder zijn oplettende studenten. Maar het tij zat de Oranjes en de gekroonde hoofden van Europa tegen. Via zijn uitstekende internationale contacten en zijn krant *Gazette de Leyde* hield de Leidse rechtsgeleerde Jean Luzac een ademloos Europees publiek op de hoogte van de Amerikaanse Revolutie. Hij was huisvriend van *founding father* John Adams. En nog voordat Frankrijk greep naar de guillotine, raakte ook de Nederlandse Republiek in rep en roer. In Leiden marcheerden studenten door de straten met wapens en uniformen. Daarmee begon een maalstroom van gebeurtenissen die de vrijheid van de Leidse geleerden enkele jaren stevig in het gedrang bracht.

Tijdelijk wist de Prins van Oranje in 1787 zijn macht te herstellen, en Leidse professoren moesten een eed van trouw zweren aan Staten en Oranje. Een enkele jurist weigerde en kreeg ontslag; het was de eerste politieke gemotiveerde afrekening in meer dan een eeuw. Het tij keerde alweer snel. In 1795 vielen de revolutionaire Franse legers binnen en nu werden drie professoren vanwege hun prinsgezindheid weggestuurd. Onder hen was Kluit maar een jaar later ook Luzac. Niemand in Leiden had het politieke denken over volkssoevereiniteit en mensenrecht zover voortgestuwd als hij, met zijn vermaarde gazet. Maar, zoals dat gaat in oorlog en revolutie: hij was niet radicaal genoeg. Hij had het vele bloedvergieten in Frankrijk afgekeurd en dat mocht natuurlijk niet.

Veel erger vonden de meeste professoren en studenten het verlies van de voorrechten die zij sinds meer dan twee eeuwen genoten hadden. De revolutie eiste rechtsgelijkheid en daar pasten academische uitzonderingen als belastingvrijstellingen en een eigen universitaire rechtbank niet bij. Nooit schreef de hooglerarenvergadering zulke lange, geëmotioneerde protesten als toen. Het enige dat de universiteit helpen kon, was de politieke chaos. Regeringen en staatsvormen volgden elkaar in zo'n hoog tempo op, dat geen wetgever het voor elkaar kreeg iets wezenlijks aan die voorrechten te veranderen.

In 1806 probeerde Napoleon de rust in Nederland te herstellen door zijn broer tot koning te benoemen. Deze Lodewijk Napoleon bombardeerde de Leidse academie tot 'Koninklijke universiteit'. Dat klonk als een mooi

predikaat, maar een bolwerk van vrijheid was het niet. De koning nam het laatste woord bij hoogleraarsbenoemingen en liet merken dat het denken duidelijke grenzen had. Curatoren drukten de rector op het hart dat in de nieuwe omstandigheden

“(...) niets worde toegelaten, hetwelk de belangen van godsdienst en goede zeden als de hegte grondzuilen der maatschappij zoude kunnen aantasten en ondermijnen, nog ook eenige de minste aanleiding gegeven tot detriment van de hoogste égarde, welke aan deze Koninklyke Universteit ten allen tijde, doch vooral in deze tijdsomstandigheden, voor alle gekroonde hoofden en potentaten onkreukbaar behoren te worden uitgeoeffend en aan den dag gelegd”.¹⁵

Het predikaat ‘koninklijk’ was geen sieraad, maar een leiband.

En nu komt het meest verbazingwekkende van deze geschiedenis. Nadat Napoleon was verslagen en het Koninkrijk der Nederlanden was gevestigd, besloot koning Willem I om de leiband van zijn Franse voorganger in eigen hand te nemen. De kroon benoemde voortaan curatoren en professoren, de wetgever besloot over opleidingen en leerstoelen. Het was een toestand die 180 jaar zou voortbestaan. Pas in 1998 zou Leiden het predikaat ‘Rijksuniversiteit’ afleggen. De universiteit werd langdurig een orgaan van de Rijksoverheid, het personeel werd rijksambtenaar. Daarmee werd een sterke afhankelijkheid gevestigd die zich moeizaam verhiel met de moderne academische vrijheid, die in dezelfde periode opkwam.

Het besluit van Willem I is goed te begrijpen. Zelden zag Nederland zo’n ambitieus vorst als hij. Politieke en religieuze eenheid, een trouwe en loyale burgerij, en opleving van handel en industrie stonden op zijn agenda. En laat de universiteit precies een sleutelrol vervullen in alle drie deze ambities. Hier werden de predikanten opgeleid voor de algemene, nationale kerk waar de vorst van droomde. Hier kwamen ambtenaren, rechters, leraren en letterkundigen vandaan die staatsraison en een warm vaderlands gevoel uit moesten dragen. En hier beheersten geleerden de natuurkunde die Willems gedroomde industrie moest laten ontkiemen. Het was dus belangrijk voor hem om controle te hebben over de benoeming van hoogleraren. De faculteiten mochten enkel nog kandidaten voordragen; de koning beschikte. Hij bemoeide zich ook met het onderwijsprogramma. Zo stichtte hij aan elke universiteit een Nederlandstalige industrijschool. In Leiden onderrichtte hoogleraar scheikunde

¹⁵ Molhuysen, *Bronnen deel 7* 322. Resoluties College van Curatoren, 19 november 1808.

Van der Boon Mesch in de praktische toepassingen van de chemie. In de ogen van de vorst waren de Nederlandse universiteiten zo vooral nuttig gereedschap bij de klus van nationale vooruitgang.

De Leidse universiteit was niet geneigd om te protesteren. Rector Joan Melchior Kemper had eigenhandig de terugkeer van Oranje helpen voorbereiden, een hoofdrol gespeeld bij het schrijven van de nieuwe grondwet en in de commissie gezeten die de nieuwe wet op het hoger onderwijs had ontworpen. Alsof de dagen van 1575 terug waren, prees hij de vrijheid als die van het vaderland tegenover de buitenlandse tirannie. Nog altijd was die vrijheid niet in de eerste plaats een academische, maar een nationaal-politieke. En om die vrijheid te handhaven was een strengere controle op het academisch onderwijs vereist. Collega Matthias Siegenbeek droeg een gedicht op bij inwerkingtreding van de nieuwe wet en haalde daarbij een vertrouwde vergelijking van stal: “Maar wat, wat is de zuil, waarop, voor schok en val beveiligd, ’t Staatsgebouw het zekerst rusten zal?” “Het is der burgren deugd, door wetenschap gekweekt.”¹⁶ In 1839 bezong classicus P. Hofman Peerlkamp nog eens de hoofdrol van de universiteit bij het slagen van Nederland als onafhankelijke staat. Daarbij was hij het, die het eerst van het *libertatis praesidium* sprak, het bolwerk van vrijheid. In 1978 zou kerkhistoricus Henk Jan de Jonge dit devies als “verdedigingspost der onafhankelijkheid” vertalen.¹⁷ De dienstbaarheid van de universiteit lag in de eerste plaats in de steun aan politieke zelfstandigheid.

In die rol lagen ook nu weer de grenzen van de vrijheid besloten. Als in vroeger eeuwen, stond bij de machthebbers in de nieuwe staat de publieke rust en orde voorop. Iedereen had het revolutionaire geweld nog vers in het geheugen. Dat betekende dat er algemeen geldende wetgeving kwam tegen het publiekelijk zaaien van “twist en wantrouwen” en tegen beledigen van gekroonde hoofden.¹⁸ Op drukwerk werd een belasting gelegd zodat het vooral voor de welgestelden toegankelijk was. En grote bijeenkomsten en nieuwe verenigingen waren alleen toegestaan met vergunning van de overheid. Het lijkt erop dat Leidse geleerden zich redelijk gemakkelijk bij die beperkingen neerlegden. En zolang de kritiek zich niet tegen de koning persoonlijk richtte, kon veel worden gezegd. Zo promoveerde J.T.H. Nedermeijer ridder

16 Matthijs Siegenbeek, *Leydens Hooge-School hersteld; dichtstuk, door Matthijs Siegenbeek* (Leiden 1815) 6-7.

17 H.J. de Jonge, ‘Ouderdom en herkomst van het devies der universiteit’, *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 70 (1978) 143-146, aldaar 145.

18 Remieg Aerts, ‘De koningin geknecht, 1813-1869’ in: H. Wijfjes, & F. Harbers (red.), *De krant: Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 87-119, aldaar 96.

van Rosenthal in 1816 op een aanklacht tegen de slavernij, 25 jaar voor het Nederlandse debat over afschaffing breder op gang zou komen.¹⁹ Voor de koning was dit tamelijk eenzame betoog nog niet bedreigend. Maar de Groninger theologen, die aan de basis stonden van een nieuwe kerkscheuring, hebben het volle gewicht van 's konings repressie wel degelijk gevoeld. Want zij brachten de bijna heilig verklaarde eenheid in gevaar.

Langs Groningen voert de tocht langs een nieuwe mijlpaal in de geschiedenis van de academische vrijheid. De synode van de Hervormde kerk wilde nieuwe kerkscheuringen voorkomen, en eiste in 1845 van alle Nederlandse hoogleraren in de theologie een verklaring van “verkleefdheid” aan de officiële geloofsbelijdenis van de hervormde kerk. Maar de Groningse, Utrechtse en Leidse theologen weigerden dit eensgezind. Als predikant mochten zij dan onder gezag van de kerk staan, als hoogleraar waren zij in dienst van de staat en daarmee, sinds kort, los van de kerk. In Leiden was de theologie inmiddels de ‘moderne richting’ in geslagen. Dat betekent dat de bijbel zelf aan tekstkritiek werd onderworpen als een historisch product van mensenhanden. Het was de orthodoxe hervormden een gruwel. Maar de modernen voerden de vooruitgang aan als argument: alleen door zich te onttrekken aan kerkelijke dogma's, kon de moderne wetenschap werkelijk vooruitgang boeken in het begrip van de bijbel. Academische vrijheid als voorwaarde voor wetenschappelijke (en dus maatschappelijke) vooruitgang: nog altijd is dit argument het wapen waarmee academici hun vrijheid verdedigen.²⁰

Te midden van democratische revoluties in Europa was 1848 het jaar waarin de academische vrijheid plotseling haar grondwettelijke fundamenteen kreeg: de vrijheid van meningsuiting; van drukpers; van vereniging en vergadering; en van onderwijs. De hoofdauteur van de nieuwe grondwet was de Leidse hoogleraar staatsrecht J.R. Thorbecke, die met al deze vrijheden een duidelijk doel voor ogen had. De wet moest een raamwerk zijn dat de maatschappij de ruimte bood om zichzelf te ontwikkelen, om de vooruitgang ruim baan te geven. De beweging werd niet voortgedreven door de regering, zoals Willem I het wilde, maar “(...) door algemeene krachten in wetenschap, kunst, nijverheid, zowel als in staatsvorming”.²¹ De staat moest “(...) bevorderen,

19 Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2006) 51.

20 Klaas van Berkel en Carmen van Bruggen, *Academische vrijheid. Verleden en actualiteit* (Amsterdam 2020) 71-86.

21 Joan Rudolf Thorbecke geciteerd bij: Jan Drentje, ‘Het verlangen naar een Europese revolutie. Johan Rudolf Thorbecke en het historisme’ in: *Biografie Bulletin* 16 (2016) 15-19, aldaar 16.

dat heet, de algemeene voorwaarden scheppen, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt”.²² Thorbecke meende dat het niet aan de regering was om over wetenschap te oordelen. Alleen als autonoom proces kon die vooruitgang brengen.

Dat klonk geleerd Nederland als muziek in de oren. Maar Thorbeckes werkvorm paste niet goed bij zijn denkbeelden. Hoewel hij de ambitie had het hele onderwijs van nieuwe wetgeving te voorzien, bleef hij voor het hoger onderwijs als minister werken met de wet van 1815. Dat betekende dat hij en het parlement de touwtjes in handen hielden bij de instelling van leerstoelen, de benoemingen van hoogleraren, de verdeling van opleidingen en nog veel meer. Thorbecke was als liberaal niet geneigd de wensen van universiteiten te dwarsbomen, maar het bleef een merkwaardige situatie. Bij de uiteindelijke nieuwe wet op het hoger onderwijs van 1876 werd die bovendien gehandhaafd. Leden van de Tweede Kamer wilden hoogleraren niet teveel invloed gunnen op de benoeming van hun eigen collega's. Anders zouden zij zich laten leiden door “voorliefde voor een bekwamen leerling”, “zucht om eene tegenovergestelde richting te weren” of door “het stelsel van wederkeerige bewondering”. Echt grote talenten zouden niet gekozen worden omdat hun collega's vrezen “in de schaduw te worden gesteld”.²³ Helemaal denkbeeldig waren die zorgen niet. Maar de vraag bleef of de Tweede Kamer zelf nu zo op de hoogte was met alle wetenschap, vooral nu die zich zo stormachtig begon te ontwikkelen.

Aan het slot van deze jaren van revolutie en staatsvorming had de Nederlandse wetenschap een paar cruciale, wettelijk verankerde vrijheden gewonnen. In het volgen van eigen denkbeelden kreeg zij meer ruimte dan ooit tevoren. De kerk mocht zich niet meer met de hoogleraren bemoeien en ook de staat legde zichzelf beperkingen op in het intellectuele debat. Maar die staat hield wel graag de handen op de beurs en op de benoemingen om de publieke dienstbaarheid van de universiteit te verzekeren. De snelle ontwikkelingen in wetenschap en techniek beloofden immers grootse mogelijkheden. En nog altijd leverde de academie bestuurders, rechters, predikanten en andere publieke dienaars. Dat leverde stof op voor een langdurige spanning, en voor dromen van een autonome universiteit.

²² J.R. Thorbecke, 'Narede' in: *Parlementaire redevoeringen van J.R. Thorbecke deel VI* (Deventer 1870) v-xx

²³ *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1873-1874* Kamerstuknummer 96 nr. 5. Regeling van het hooger onderwijs 28.

De Civitas Academica en de ‘vooruitgang van de menschheid’

1876-1945

Door de razendsnelle ontwikkeling van de empirische wetenschap rond 1870 begon juist nu frictie te ontstaan tussen ‘vadertje staat’ en de academie. Kon rector Kemper zich in 1815 nog zonder morren voegen in een dienende rol ten opzichte van de staat, de feestredenaars bij het derde eeuwfeest in 1875 klonken anders. De moderne wetenschap (en dan vooral de natuurwetenschap) vermocht veel meer dan toen. De algemene werkingsprincipes van de natuur kwamen bloot te liggen. Niet voor niets kreeg Charles Darwin het Leidse eredoctoraat. De praktische toepassingen buitelden over elkaar: massaproductie, telecommunicatie, gezondheidszorg, en tal van andere terreinen die het dagelijks leven raakten. Het ambitieniveau van de universiteit was door deze successen flink verhoogd: naast voortstuwing van Nederland in de vaart der volkeren was nu niets minder dan “de ontwikkeling en vooruitgang van de menschheid”²⁴ haar doel. Er klonk een licht wantrouwen tegenover de nationale politiek, die vooral geïnteresseerd leek in eigen voordelen bij dit alles. Terwijl het de zuivere wetenschap was, die voorop moest staan.

Het is niet, dat Leidse geleerden hun neus optrokken voor praktische toepassing of nationale dienstbaarheid. Sterrenkundige Frederik Kaiser gebruikte waarnemingen van de sterren om zeekaarten van de marine te ijken.

24 A. Heynsius, *Feestrede bij het derde eeuwfeest der Leidsche Hoogeschool* (Leiden 1875) 34

P.J. Veth organiseerde als voorzitter van het Aardrijkskundig Genootschap een verkenningsexpeditie naar Sumatra. Hij zocht steun voor zijn missie door koloniale belangen aan te spreken: “De aardrijkskunde is bij uitnemendheid een praktische wetenschap, en moet bij een handeldrijvend volk, dat steeds nieuwe middelen en wegen voor winstgevende betrekkingen zoekt, algemeene belangstelling vinden.”²⁵ Matthias de Vries schreef met L.A. te Winkel het eerste Nederlandse woordenboek. Maar tegelijk kwam sterker dan ooit het besef dat praktische toepassing niet leidend mocht zijn. Ja, zelfs het onderwijs mocht niet leidend zijn, maar moest naar Pruisisch voorbeeld een vertaling zijn van de onderzoekspraktijk. En daarbij was vrij onderzoek de voorwaarde voor wezenlijke vooruitgang.

Dat vrije onderzoek veranderde nu snel van karakter. Door de opkomst van de empirische wetenschap werd onderzoek minder filosofisch, en meer een technische procedure, een volgorde van praktische stappen. Daarmee kreeg het meer trekken van een ambachtelijk vak. Morele vorming van studenten had daar geen logische plaats in, koele afstandelijkheid was geboden. En er was nog een prijzig effect. Door de nieuwe manier van werken ontstond een eindeloze opsplitsing van vakgebieden in steeds kleinere specialisaties. De zoektocht naar wetmatigheid nodigde uit om meer te weten te komen van steeds kleinere onderwerpen, die allemaal leerstoelen en dure voorzieningen eisten. De minister van Binnenlandse Zaken raakte overspoeld met eisen en wensen, die hij vaker weigerde te honoreren. Bovendien begon de wetenschap in losse stukken uiteen te vallen. De opkomende vakspecialist had minder zicht op het totaal van de wetenschap.

De nauwe band met de Rijksoverheid knelde inmiddels pijnlijk. Het duurde lang voor regering en parlement besluiten namen. Er was nooit genoeg geld en ruimte. En de wijze waarop de ministers leerstoelen verdeelden over het groeiende aantal universiteiten en hogescholen, wekte jaloezie en onvrede. Die werden aanzienlijk erger toen de verantwoordelijke minister niet langer uit vertrouwde liberale hoek kwam, maar uit de orthodox gereformeerde. De Leidse universiteit zag zichzelf als openbaar, religieus neutraal en boven alle partijpolitiek verheven. Dat laatste was ze niet per se, maar het kostte liberalen nu eenmaal moeite om zichzelf als partij te herkennen. Maar in 1901 nam plotseling de gereformeerde voortrekker Abraham Kuyper het stuur in handen. De juridische faculteit schreef opgewonden aan de hooglerarenvergadering, de academische senaat:

25 *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 1 (1876) 13.

“Wint éénmaal het inzicht veld, dat hooger onderwijs strekt, niet zoozeer tot opleiding in zelf-denken, als veeleer tot het verbreiden van bepaalde leersystemen, dan kon wel eens de tijd niet verre zijn, waarin ook de bezetting van (...) leerstoelen aan de staatsuniversiteiten, zich langzamerhand partij-overwegingen begonnen te doen gelden in eene mate, die voor het peil van het onderwijs in het eind noodlottig werd.”²⁶

Met een schok was daar de gedachte dat het niet per se een goede zaak was om een rijksuniversiteit te zijn.

Een aantal prominente geleerden nam het voortouw op zoek naar meer bestuurlijke zelfstandigheid. Jurist Cornelis van Vollenhoven had met zijn volkenrecht en Indologie de publieke dienst in hoog vaandel. Tegelijkertijd gaf hij het Leids Universiteits Fonds een flinke financiële impuls in een poging om als instelling zelfstandig over eigen geld te kunnen beschikken. Zijn collega Eduard Maurits Meijers diende als geen ander de samenleving via het burgerlijk recht. Maar hij meende in 1925 dat de universitaire gebouwen altijd eigendom waren gebleven van de universiteit zelf en nooit, zoals de regering meende, van het Rijk waren geworden. Doelgerichter nog waren de betogen van historicus Johan Huizinga. Hij was in de Verenigde Staten van Amerika geweest en zag dat daar een zelfstandige, corporatistische en bedrijfsmatig georganiseerde universiteit was die veel beter bij de moderne wetenschap paste dan het staketsel van de rijksuniversiteit.²⁷

Voor Huizinga was de hoofdzaak echter, dat zo'n zelfstandige universiteit natuurlijker bij het ideaal van een academische gemeenschap zou passen. Na de catastrofe van de Eerste Wereldoorlog zochten intellectuelen in heel Europa naar manieren om de gevaarlijke kanten van modernisering onder controle te krijgen. In Leiden zagen geleerden en studenten een aantal kwaden: fragmentatie van de wetenschap; uiteenvallen van de studentengemeenschap en een gebrek aan morele vorming vanuit de universiteit. Al dit kwaad moest tegenwicht krijgen in de vorm van hernieuwde gemeenschapszin. Een *Civitas Academica* moest er komen, een hechte sociale groep waarin wetenschappelijke ideeën tussen faculteiten werden uitgewisseld, waarin een geregelde omgang tussen studenten en docenten de norm was, en waarin de scheiding tussen studentenverenigingen zou verdwijnen. Bij dit alles moest de Leidse universiteit

²⁶ Advies van de juridische faculteit aan de academische senaat, 1902. Universitaire Bibliotheken Leiden, Archief van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid 1815-1968, inv. nr. 3

²⁷ E.M. Meyers, 'De Leidsche universiteit als zelfstandig lichaam' in: Leidsch Universiteitsfonds, *Pallas Leidensis* MCMXXV (Leiden 1925) 37-57

weer een morele grondslag krijgen in algemeen christelijke en humanistische geest. En dat kon alleen slagen, als eigen initiatief de ruimte kreeg en niet elke cent bij de minister van Binnenlandse Zaken hoefde te worden aangevraagd. Zo'n gemeenschap moest zichzelf kunnen besturen. Losmaking uit rijksverband betekende niet, dat de universiteit zich moest ontworstelen aan haar maatschappelijke dienstbaarheid. Juist door meer nadruk te leggen op morele vorming en maatschappelijk plichtsbesef, juist door meer ruimte te bieden aan wetenschappelijke ontwikkeling, zou deze *Civitas Academica* bijdragen aan een sterkere vrije samenleving.

Deze lijn van denken tekende de Leidse geest toen in 1940 de nationaal-socialistische Duitse bezetting begon. Een 'harde kern' van professoren en studenten vond hierin de standvastigheid en gezamenlijkheid om werkelijk weerstand te bieden tegen de komende maatregelen. In zijn protestrede tegen het ontslag van Joodse medewerkers stelde R.P. Cleveringa dat geestelijke voortreffelijkheid bepaalde wie aan de universiteit thuis hoorde, en niet afkomst of religie. Hij stelde zijn ontslagen collega Meijers als het grote voorbeeld. En het was al helemaal niet de bezetter, "(...) een macht, die op niets dan enkel zichzelf kan steunen", die dat bepalen mocht.²⁸ In een moment van krachtig beleefde onderlinge solidariteit gingen de studenten staken.

De bezetter wilde de universiteit hervormen in nationaalsocialistische geest, en probeerde voortdurend om de hoogleraren onderling tegen elkaar uit te spelen. Het kostte professoren een groot heimelijk organisatievermogen, en een stevige onderlinge morele druk, om de gelederen gesloten te houden. De zwaarste test kwam bij het ontslag van collega R. Kranenburg in 1942. Deze econoom had in zijn nieuwe handboek voor staathuishoudkunde geen aandacht besteed aan nationaalsocialistische economische maatregelen en daarmee was hij volgens de bezetter ongeschikt om aan een toekomstige, genazificeerde rechtenfaculteit te werken. Zijn collega's verzetten zich tegen deze censuur. Collectief ontslag was hun antwoord. In april en mei 1942 dienden 55 van 81 Leidse professoren van alle faculteiten hun ontslag in. Dat gebeurde ondanks het Duitse dreigement dat zo'n actie als sabotage zou worden bestempeld, met de zwaarst denkbare straf. Bij alle ontslagnemers leefde angst, velen twijfelden, sommigen hadden het niet gewild. Maar uiteindelijk wist een kleine kern van vastberaden hoogleraren een meerderheid van de collega's zover te krijgen mee te doen. Op sommige twijfelaars, die zich beriepen op hun recht om persoonlijke afwegingen te maken, oefende die kern

²⁸ R.P. Cleveringa, protestrede 26 november 1940 geciteerd bij: Kees Schuyt, *R.P. Cleveringa. Recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid* (Amsterdam 2019) 175.

daarbij een zware persoonlijke druk uit. De individuele keuzevrijheid werd op dit ogenblik van de waarheid ondergeschikt gemaakt aan de verdediging van de collectieve vrijheid. Ook dat kon gebeuren onder het motto *libertatis praesidium*.²⁹

De Leidse universiteit hield haar verzet tegen heropening en hervorming tot nationaalsocialistische instelling vol. Na de Bevrijding voelde Leiden zich moreel zeer gesterkt in haar streven zichzelf te gaan besturen, een zelfstandige *Civitas Academica* te zijn. “Een Universiteit die zich niet zonder eer en succes tegen de Duitse verdrukking verzette, behoeft niet aan een leiband gehouden te worden!” zei rector Van Oven.³⁰ Sinds 1901 had de academie weinig anders meegemaakt dan politiek onwelgevallige ministers, zware bezuinigingen en een vreemde dictatuur. Nooit was haar achterdocht tegenover heersende politieke machten zo hoog opgelopen als nu. Ze wees haar beheer door het Ministerie van Onderwijs van de hand. De hooglerarenvergadering (senaat) schreef de minister: “De universiteiten, die voor alles wetenschappelijke instellingen zijn, waarvan het hoofddoel gelegen is in vorsching naar waarheid, mogen niet aan eenig staatdoel ondergeschikt worden gemaakt”.³¹ Leiden voelde zich door haar standvastig verzet ook moreel verheven boven haar zusterinstellingen. Een Gronings idee om universiteitsbesturen onderling te laten bepalen hoe vakgebieden en leerstoelen moesten worden verdeeld, wees men verontwaardigd van de hand. Cleveringa verklaarde voor een volle Pieterskerk zich niet te willen voegen naar “opgewekte krachten achter Woerden”. Leiden wilde autonomie. “Het gevoelt geen behoefte zich de wet te laten stellen van buiten.”³² Dienstbaar wilde zij nog wel zijn, maar alleen als “een lichtend en bezielend orgaan van het groote cultuurgeheel van ons volk en van de wereld (...)”³³, aldus theoloog H. Kraemer. De ambitie brandde even hevig als het vrijheidsvuur.

Zo is na 1875 een wezenlijke verandering te zien in de manier waarop de Leidse wetenschap haar eigen dienende rol zag. Gehecht aan Nederland en Oranje was zij nog wel. Maar tegenover politiek en bestuur sloop een aarzeling in de relatie. Door de stormachtige wetenschappelijke ontwikkeling leek de

29 Willem Otterspeer, *Het horzelnest. De Leidse universiteit in oorlogstijd* (Amsterdam 2019) 223-231.

30 Rectorale overdrachtstrede 1948.

31 Conceptbrief van de Senaat aan de minister okw, 7 september 1945 (Academisch Historisch Museum, map ‘Civitas vóór, tijdens en na de oorlog’).

32 Cleveringa geciteerd bij: *Kort verhaal van de plechtige heropening der Universiteit op maandag 17 september 1945 en van de daarmede verbonden lustrumvieringen van L.S.C. en V.V.S.L.* (Leiden 1945)

33 *Leids Universiteitsblad* 12 november 1945.

regering altijd te zuinig. En door de al even stormachtige opkomst van de parlementaire democratie was niet meer elke minister naar Leidse smaak. Juist nu de academische vrijheid een wettelijke basis had gekregen, kon de universiteit niet goed meer uit de voeten met Willem van Oranjes opdracht vooral een steun te zijn voor de wettige regering. Ze wilde tot steun zijn aan de beschaving en de vooruitgang van de hele mensheid, niets minder. Naast wetenschap werkte dit ideaal ook door in een hernieuwde nadruk op de morele vorming van studenten. Dat er kracht uit kwam, hebben de nationaalsocialisten gemerkt. Na de bevrijding in 1945 zou de Rijksoverheid echter de dienstbaarheid van de universiteit opnieuw inroepen en afdwingen. En daar ontstond een spanning die onze tijd nog altijd tekent.

In dienst van een nieuwe economie en samenleving

1946-2025

De vooruitgang die de wetenschap beloofde, was na de oorlog hard nodig. Handel, landbouw en koloniën konden Nederland niet meer economisch op de been houden. Industrie en diensten moesten het gaan doen, en daarvoor moest de beroepsbevolking stevig theoretisch bijgespijkerd worden. Er kwamen nieuwe hogescholen en universiteiten, en de oude instellingen moesten meer bijdragen. Tussen 1945 en 1970 verdrievoudigde het aantal Leidse studenten. De universiteit moest bij wet iedereen met het juiste diploma inschrijven, ze mocht niemand aan de deur weigeren. Met de duizenden nieuwe studenten kwam ook een onstuitbare cultuurverandering binnen. Het bleek moeilijk bouwen aan een hechte Civitas Academica, als zoveel studenten eigenlijk vooral geïnteresseerd waren in een snel diploma en een baan.

Intussen bleef de minister van Onderwijs beschikken over de organisatie. Van universitaire zelfbeschikking kwam in deze omstandigheden nauwelijks iets terecht. De regering liet de Leidse universiteit voelen dat zij zichzelf vooral moest begrijpen als doelorganisatie, als een tandwiel in het grote bestuurlijke raderwerk van geplande modernisering en industrialisatie. En daarbij kon 's lands oudste zich niet beroepen op historische voorrechten, zo liet de gereformeerde minister Iekje Diepenhorst in 1965 nog eens expliciet weten. Dat bestuurlijke raderwerk draaide traag, steeds trager naarmate het Nederlandse onderwijs groeide en het onderwijsministerie overspoeld raakte met rekeningen, begrotingen en aanvragen. Bij academici die juist nu ruim baan wilden voor grootse wetenschappelijke ontwikkelingen, lag de frustratie over die traagheid voor het oprapen. De rijksuniversiteit bleef, en werd steeds meer, een star overheidsapparaat.

In de jaren zestig ontstond een explosief mengsel. Een oudere generatie Leidenaren zag de gedroomde Civitas Academica uitdoven in de groeiende massa. Een jongere generatie docenten vroeg zich af waarom zij zo weinig te vertellen had in de hiërarchische, ambtelijke organisatie. En de jongste generatie studenten had in wezen weinig op met klassieke academische waarden, en evenmin met de economische belangen van de regering. Progressieve studenten waren veel meer geïnteresseerd in de grote sociale emancipatiebewegingen van hun tijd, in vrede en rechtvaardigheid voor onderdrukte volken in de wereld, en in inspraak dichtbij huis. Zij zagen de wetenschap als motor voor vooruitgang, zoals ieder ander sinds de achttiende eeuw. Juist daarom eisten zij dat die wetenschap zich nu zou gaan inzetten voor sociale gelijkheid. Activistische studenten wilden deze veranderingen afdwingen door inspraak te eisen in het bestuur van de rijksuniversiteit. En daarvoor was, jawel, een grotere autonomie ten opzichte van de staat nodig. Meer autonomie om tot gezamenlijk zelfbestuur en hogere morele standaarden te kunnen komen: de vernieuwers van de jaren zestig hadden eigenlijk meer gemeen met het Civitasideaal, dan aan de buitenkant leek.

Nadat woedende studenten in 1968 de straten van Parijs, Berlijn, Berkeley en nog vele andere universiteitssteden openbraken, sloeg in 1969 de vlam in de Nederlandse pan. Ook het Leidse Academiegebouw was elf dagen lang bezet, de eerste van vele protestacties. De minister van Onderwijs voelde zijn grip op het hoger onderwijs wegglijpen. Het was al moeilijk bestuurbaar en onbetaalbaar geworden, en nu kwam er nog een revolutie bij. De reactie vanuit de politiek was tweeledig. Minister G. Veringa startte in 1970 een vergaand wettelijk experiment om binnen de universiteit democratisch zelfbestuur toe te staan. En tegelijkertijd ging het ministerie langdurig op zoek naar manieren om efficiënter te gaan besturen. Deze twee ondernemingen stonden op gespannen voet met elkaar. Het was die laatste reactie, die uiteindelijk de overhand nemen zou en de gang van zaken zou bepalen.

Rond 1970 verkeerde de Leidse universiteit in een verwarde toestand. Het verlichte idee van vooruitgang door onderzoek bestond nog altijd. Maar er waren nu grote meningsverschillen over de vraag wat vooruitgang was. En of vooruitgang bereikt moest worden binnen de bestaande economische en politieke structuur, of in een nieuwe op basis van gelijkheid. Het waren nieuwe formuleringen van vragen die in wezen oud waren, die al opspeelden sinds de dagen van pruiken en revoluties, van Kluit en Luzac. Die oude vragen kregen een verse urgentie omdat studenten weer, als toen, een versterkt politiek engagement aan de dag legden. Ook rond vrijheid heerste nu verwarring alom. De politieke vrijheid van Nederland was na de oorlog belegd in grote

internationale samenwerkingsverbanden, en leek minder op het spel te staan. Maar de studenten zochten nu de individuele vrijheid, zelfontplooiing, en eisten dat hun studie daarbij behulpzaam zou zijn.

In deze verwarde toestand begon de Rijksoverheid aan een grootscheepse verandering in haar relatie met wetenschap en hoger onderwijs. Op het ministerie van Onderwijs was duidelijk geworden dat het gedetailleerde beheer en de financiering van deze enorme sector niet meer vol te houden was. Terwijl de wetenschap vroeg om meer bewegingsruimte, en de studenten om inspraak, had het ministerie vooral behoefte aan een lagere werklast. De oplossing lag in institutionele autonomie. In 1985 verscheen de nota *Hoger Onderwijs: Autonomie en Kwaliteit* waarin werd aangekondigd dat universiteiten en hogescholen zelf de verantwoordelijkheid kregen over hun bestuur, benoemingen, opleidingen en gebouwen. Maar het zou niet de autonomie worden waar Meijers en Huizinga van hadden gedroomd. Er stond een flinke prijs tegenover. De overheid ging bijhouden wat instellingen ‘produceerden’ en presteerden, en maakte de financiering daarvan goeddeels afhankelijk. Vooral de gebruikte definities van ‘productie’ en prestatie kregen een zeer sturende werking op de dagelijkse universitaire praktijk. Financiering groeide bovendien sinds de jaren zeventig niet meer automatisch mee met studentenaantallen. Met relatief minder docenten moesten meer studenten worden onderwezen. Dit zette een toenemende druk op het hoger onderwijs, en zou de vrijheid van docenten en onderzoekers op tal van terreinen gaan inperken.

Op het gebied van onderwijs gold, dat niet alleen het aantal ingeschreven studenten maar ook het aantal tijdig behaalde diploma’s maatgevend werd. En omdat de financiering relatief steeds krappere werd, was het voor elke universiteit zaak om haar ‘marktaandeel’ ten opzichte van zusterinstellingen op peil te houden. Groei werd noodzaak. Wie met het aantal in- en uitstromende studenten niet meegroeide met de concurrentie, ontving na verloop van tijd relatief minder geld. Het betekende in de praktijk vooral dat studieprogramma’s niet alleen kort en efficiënt moesten zijn, maar ook gericht op het verleiden van zoveel mogelijk middelbare scholieren. De vraag werd minder: wat is wetenschappelijk relevant? En meer: wat vindt onze jeugd boeiend? De internationalisering na 2003 maakte de ‘markt’ vele malen groter en onderlinge wedijver tussen instellingen scherper. Om snel studeren te bevorderen kregen docenten te maken met strak afgestemde onderwijsprogramma’s, onderwijsevaluaties en beoordelingen door studenten. En als de universiteit en de overheid niet tot haast maanden, dan deed de student dat zelf wel. Want die had te maken met steeds verder ingeperkte studiefinanciering en hogere collegegelden.

Wat betreft het onderzoek was de vrijheidsbeperking nog wat problematischer. Voorheen had de docent binnen de eigen aanstelling onderzoekstijd, ongeveer twee dagen per week, en die was in vrijheid in te vullen. Inmiddels slokten het onderwijs en bestuur de werkweek op en wie onderzoek wilde doen, had dus vaker geld nodig van externe financiers als NWO. Die financiers hadden een deel van hun middelen te danken aan het feit dat universiteiten in stapjes op hun onderzoeksbudget werden gekort. En deze externe financiers kregen een politieke opdracht mee. Niet alleen moesten zij slechts de beste onderzoeksvoorstellen honoreren, waarbij omstreden bleef op welke maatstaven die beoordeling was gebaseerd. Ook moesten zij nadruk gaan leggen op maatschappelijke thema's die door de politiek belangrijk werden gevonden. De financiers gingen daarnaast eisen stellen aan de verwachte resultaten, aan de wijze van publiceren en van samenwerken. Het waren bemoeienissen met de onderzoekspraktijk die onderzoekers van een eerdere generatie zich nauwelijks hadden kunnen voorstellen. Er zijn veel signalen dat met name explorerend onderzoek, met mogelijk onverwachte resultaten, hierdoor bemoeilijkt is geraakt.³⁴

Deze sturing via financiële druk en verlokking lijkt op het eerste gezicht gediend te hebben om te verzekeren dat wetenschappelijk onderzoek dienstbaar bleef aan de maatschappij, en betaalbaar, en van hoog niveau. Dat gebeurde ook, maar daarnaast waren er onverwachte effecten. Zo lijkt communicatie met een groter geïnteresseerd publiek te zijn verminderd. Voor de financiering werd het belangrijk om onderzoekers op een onderling vergelijkbare wijze te beoordelen. Een van de manieren om dat te doen was de bibliometrie, het tellen van publicaties in liefst internationale tijdschriften die een wetenschappelijke *review* toepasten. Dat tellen leidde tot eenvormigheid. Zo kende de Leidse Faculteit Sociale Wetenschappen in de jaren tachtig het beleid om korte artikelen en dikke boeken allebei als een enkele publicatie te tellen, en om hogere aantallen te belonen. De faculteit becijferde dat het gemiddelde aantal jaarlijkse publicaties per medewerker in de jaren tachtig steeg van anderhalf naar vier. Onderzoekers schakelden over naar korte wetenschappelijke artikelen. Voor boeken was steeds minder tijd, bijdragen aan Nederlandse media namen af. Uit alle faculteiten zijn er berichten van gestaakte publicaties voor een groter Nederlandstalig publiek. Een anatome die stopte met publiceren in vakbladen voor medisch specialisten. Het Centrum voor Milieuwetenschappen dat stopte met rapporten voor bedrijven

34 Zie voor een uitvoerig overzicht Frans van Lunteren, 'Academische vrijheid en het universitair grootbedrijf' in: Klaas van Berkel en Carmen van Bruggen (red.), *Academische vrijheid. Geschiedenis en actualiteit* (Amsterdam 2020) 87-118.

en overheden in de omgeving. Een wetenschapswinkel voor burgers, die door de financieringsstructuur niet gesteund werd en verdween. En dan was er nog de onderwerpkeuze: buitenlandse tijdschriftredacties werden niet vaak enthousiast van onderwerpen die specifiek Nederlands waren. Het behoeft meer onderzoek, maar het lijkt erop dat een deel van het contact tussen academici en de Nederlandse samenleving verloren is gegaan.³⁵ WRR-voorzitter prof. Corien Prins waarschuwde hiervoor in 2024 bij de Leidse opening van het academisch jaar.

Tegelijkertijd zette de regering meer druk op ‘valorisatie’ en hierbij speelde weer de economie een belangrijke rol. In de jaren zeventig en tachtig raakte de Nederlandse maakindustrie in grote problemen. Het gouden recept voor verbetering was innovatie: als Nederland technisch hoogwaardiger of efficiënter produceren kon dan andere landen, kon het tij worden gekeerd. Daarom begon de Rijksoverheid met heel gerichte subsidies voor samenwerkingen tussen universiteiten, bedrijven en overheden. Uit zulke financieringen en samenwerkingen kwam het Leidse *Bio Science Park* tevoorschijn. Natuurlijk speelden vrije lokale initiatieven hierbij een belangrijke rol, maar evenzeer het besef de boot niet te mogen missen bij nieuwe publiek-private financieringen. Want de publieke middelen voor onderzoek werden in dezelfde jaren tachtig en negentig steeds krappere. De overheid hield een financiële wortel en een stok in de hand. Ze begon bovendien universiteiten te verplichten om met octrooien te proberen uitvindingen op de vrije markt te brengen. De gedroomde effecten kwamen er. De Leidse economie maakte een wonderbaarlijke transformatie door waarbij de universiteit een sleutelrol vervulde. Niet meer de fabriekshallen van weleer, maar de gezondheidszorg is de grootste economische sector geworden. En het *Bio Science Park* is momenteel goed voor 21 duizend banen, op een totaal van bijna 72 duizend in Leiden.³⁶ Hier is duidelijk sprake geweest van een universiteit die opnieuw, met succes, in dienst werd gesteld van een economische transformatie. Maar dat was niet allemaal spontane dienstbaarheid. Deze werd gedeeltelijk door de overheid afgedwongen.

Een vergelijkbare ontwikkeling was te zien rond internationalisering van het universitaire onderwijs, mogelijk gemaakt door de wettelijke invoering van de bachelor-masterstructuur in 2003. De Leidse universiteit wilde graag meer buitenlandse studenten ontvangen om de kwaliteit van het onderwijs

35 Meer voorbeelden en bronnen in Pieter Slaman, *De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020* (Amsterdam 2021) 26-28, 33-34.

36 Leiden in Cijfers leiden.buurtmonitor.nl/jive?report=pgm03 Geraadpleegd 5 december 2024.

te verhogen en om haar teruglopende studentenaantallen weer omhoog te krijgen. Maar de Rijksoverheid en de Europese Unie maakten ook hier meer economische berekeningen. De economische sectoren waar de toekomstige groei vandaan zou moeten komen, hadden behoefte aan meer gediplomeerde krachten, die hopelijk na afstuderen zouden blijven. Dit beleid was zo succesvol dat de Nederlandse regering nu zelf van schrik begint terug te krabbelen en haar eigen doelstellingen op de tocht zet.

In de eenentwintigste eeuw is er formeel academische vrijheid. De Rijksoverheid verbiedt ideeën niet zolang ze binnen de grenzen van de wet vallen, politieke ontslagen behoren tot het verleden. Als werkgever staat de Leidse universiteit op intellectueel gebied heel veel toe, meer dan de samenleving soms begrijpen wil. Maar langs de weg van prestatiebekostiging en gerichte subsidie is een nieuwe, constante invloed van de overheid ontstaan op vele grote en kleine keuzes die academici dagelijks maken. Dat is zo geleidelijk gegaan dat velen zich in de nieuwe situatie hebben gevoegd, velen zullen er ook mooie kansen in zien. Maar het mag nooit helemaal wennen. Want dit is de manier waarop de overheid van vandaag de vrijheid inkadert en de dienstbaarheid zeker stelt. De universiteit moet daar kritisch naar blijven kijken, zoals Huizinga en Meijers ooit deden naar de rijksuniversiteit. Want elke organisatievorm is mensenwerk en kan dus anders.

De dienstbaarheid die de universiteit graag zelf voor ogen had, is hooggestemd en wat abstract gebleven. Door meer begrip van leven en wereld kan de mensheid vooruit. De overheid kwam voortdurend met veel concretere wensen: industrialisatie, innovatie, efficiëntie, concrete oplossingen voor problemen. Daar waren haar sturingsinstrumenten op gericht. Het leken twee verschillende talen. Met haar koppige vooruitgangsgeloof, haar versnelde internationalisering en haar neiging om maatschappelijke conventies kritisch te ontleden, viel de universiteit de laatste jaren ook meer uit de toon in een samenleving die vooral veel bedreigingen ging zien voor haar comfortabele levenspeil en vertrouwde gewoonten. Laat de universiteit vooral het geloof in vooruitgang vasthouden. Het blijft de voornaamste rechtvaardiging voor haar vrijheid en haar kosten. Hopelijk werkt het aanstekelijk.

Slot: 450 jaar dienstbaarheid en vrijheid

Nog voor haar geboorte lagen de vrijheid en de dienstbaarheid aan de samenleving besloten in het wezen van de Leidse universiteit. Dat was mooi, maar nooit makkelijk. De twee opdrachten konden direct met elkaar in strijd zijn. Daarom werden door de eeuwen vormen gezocht om de twee zielen in één borst te verenigen. Die vormen leveren na 450 jaar waardevolle inzichten op.

De Leidse universiteit is sinds de eerste dag grotendeels een publieke instelling geweest. Altijd hebben financiering en regulering van de overheid een bepalende rol gespeeld. Dienstbaarheid aan de publieke zaak door onderwijs en onderzoek was daarom een belangrijke voorwaarde voor haar bestaan en de overheid had manieren om die dienstbaarheid desnoods af te dwingen. Ook nu is dat onverminderd het geval. Wel veranderde rond revolutiejaar 1848 de relatie met de overheid. Academici wilden minder direct de regering steunen. Door grondwettelijke vrijheden, en door het stijgende ambitieniveau van de wetenschap, ging de universiteit zich inzetten voor algemene vooruitgang in de cultuur, de techniek en de internationale verhoudingen. De ambitie werd onbegrensd. Zo ontstonden in toenemende mate wrijvingen tussen de Nederlandse staat en de universiteit, zeker naarmate de overheid er steeds meer geld aan kwijt was. Vandaag zien we een nationale politiek die vraagt om dienstbaarheid aan een smal begrepen Nederlandse publieke zaak, en een universiteit die internationaal is. Deze spanning is oud, maar de schaal waarop ze nu optreedt is ongekend.

Naast vooruitgang door wetenschap, diende de universiteit tot vandaag een sociale functie. De inwoners van het gewest Holland en het Koninkrijk der Nederlanden hebben steeds een sterke religieuze, culturele en politieke diversiteit gekend. In de zeventiende en de eenentwintigste eeuw kwamen daar ook veel internationale studenten bij. De universiteit bood openbaar onderwijs, en had daarmee een bindende rol te spelen. Ze moest soepel omgaan met verschillen en steeds proberen een balans te vinden tussen verschillende

maatschappelijke idealen. Pluralisme was en is de basis. Het was daarbij van meet af aan onmogelijk om politiek buiten de deur te houden. Wetenschap en ideologie zijn beiden vormen van wereldbeschouwing, wetenschappelijke ideeën kunnen gemakkelijk politieke consequenties hebben. Wat politiek en samenleving van de universiteit vroegen, was een plek waar alle perspectieven konden worden bestudeerd en geordend. Met de nadruk op orde: als de spanningen uit de hand liepen en geweld de kop op stak, ging het openbaar bestuur zich ermee bemoeien en dat kostte academici geregeld vrijheid. Nadat recentelijk protestacties aan universiteiten buiten Leiden een gewelddadige loop kregen, was die neiging bij politieke partijen direct weer zichtbaar. Geweld en intimidatie zijn slecht omdat zij het academisch debat onmogelijk maken. Ze zijn ook slecht omdat ze de academie kwetsbaar maken voor hinderlijke ingrepen van buitenaf. De taak van de universiteit op dit punt is eigenlijk altijd dezelfde geweest: ze maakt de verkenning en weging van visies mogelijk. En om te voorkomen dat spanningen te hoog oplopen, moet dat gebeuren op basis van wederzijds respect en het vertrouwen dat ieder op een eigen manier, via waarheid, “de gemeenschappelijke burgerlijke staat of welstand” voor ogen heeft, om met Willem van Oranje te spreken. Dit is een moeilijke en soms ondankbare taak. Maar het is niet een taak die een docent of student ontwijken mag. Want als het lukt, is ieders vrijheid het grootst.

De vrijheid die de universiteit diende, is in de loop van de eeuwen van betekenis veranderd. Tot de helft van de negentiende eeuw bezongen rectoren de vrijheid van de academie als onscheidbare twee-eenheid met de politieke zelfstandigheid van het vaderland. Vrijheid was nauw verbonden met gezamenlijk Hollands of Nederlands zelfbestuur. Die visie verdween daarna niet helemaal, zeker tijdens en na de Duitse bezetting zou die hartstochtelijk opleven. Maar er kwam iets groters bij. In 1845 stelden theologen dat zij alleen wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang konden boeken als de kerk stopte met het opleggen van haar leerstellingen. De grondwet van 1848 gaf de staat hetzelfde verbod. Zo ontstond ruim baan voor de moderne empirische wetenschap die zoveel verbeteringen in het menselijke bestaan beloofde. De gehele universiteit ging intellectuele vrijheid eisen uit naam van de vooruitgang, niet alleen van de natie, maar van de mensheid. Nadat de nationale politieke zelfstandigheid vanaf 1945 ingebed raakte in grote internationale samenwerkingsverbanden, en nationalisme uit de gratie raakte, bleef het abstracte doel van universele vooruitgang over. Na de oorlog kreeg individuele vrijheid een groter gewicht in de samenleving en altijd eigenwijze academici konden die ook goed gebruiken. Maar individualisme verhiel zich niet goed met de realiteit dat wetenschap en onderwijs uiteindelijk groepsaangelegenheden waren, die om gezamenlijkheid en om

gezamenlijke verdediging vroegen. De afgelopen vijftig jaar heeft het werk aan de universiteit immers onder een permanente druk gestaan. De nagestreefde doelen in de wetenschap hoorden bovendien breder te zijn dan het beperkte eigenbelang. Daarom bleef het gevoel levend dat academische vrijheid werd genoten als collectief, als beroepsgroep en als studentenwereld. Zo heeft die vrijheid altijd een collectieve connotatie behouden die bij algemene burgerlijke vrijheden minder zichtbaar is.

Een gezamenlijke verdediging van academische vrijheid vraagt om politieke stellingname. De Leidse universiteit wil openbaar onderwijs bieden en vrije wetenschap. Dat maakt haar niet een politiek neutrale instelling. Om haar opdracht te kunnen vervullen moeten pluralisme, rechtsgelijkheid en basale vrijheden hoog in haar vaandel staan. De geschiedenis leert dat alle politieke systemen hun gevaren hebben gekend voor de academische vrijheid, de vrijheid om te denken, schrijven en zeggen wat op wetenschappelijke grond noodzakelijk is. Maar het systeem dat relatief de minste gevaren opleverde, was de democratische rechtsstaat die vrijheden van burgers tegenover de staat waarborgt. De vrijheid van meningsuiting is een groot bed waarop de smallere academische vrijheid rusten kan; met één oog open, want waakzaamheid blijft geboden. Sinds 1848 heeft Leiden geen politieke ontslagen meer gekend, met een veelzeggende uitzondering voor de Tweede Wereldoorlog. De universiteit moet daarom partij kiezen tegen politiek die categorisch groepen uitsluit en die mensenrechten aantast. Nationaal, maar ook internationaal. Want zulke politiek neemt binnen de kortste keren de vrije wetenschap op de korrel.

De vrijheid waarvoor Leiden opkwam is altijd beperkt geweest door wet, maatschappelijke verantwoordelijkheid en wetenschappelijke discipline. Dat kwam omdat het om vrijheid met een doel ging. Voor academici zelf was dat doel abstract, maar groots: meer begrip van verschijnselen, en daarmee bijna automatisch vooruitgang. Voor het openbaar bestuur betekende het vaak concretere zaken: opleiding van geschikte werkkrachten, kanalisering van maatschappelijke spanningen, welvaart. Die doelen moeten onderwerp van discussie blijven. Politiek en wetenschap moeten daar zoveel mogelijk gemeenschappelijke grond in proberen te vinden. Want alleen daarin ligt de mogelijkheid om dienstbaar te zijn in vrijheid.

Dit essay verschijnt ter gelegenheid van de 450e Dies Natalis van de Universiteit Leiden. In 2025 vieren we ons 450-jarig bestaan. Thema van dit lustrum is *De tijd vooruit*.

De Leidse universiteit is opgericht om de samenleving en de vrijheid te dienen. Deze twee opdrachten van Willem van Oranje zijn sindsdien leidend geweest. Maar ze waren ook altijd problematisch. Want welke vrijheid, en wiens vrijheid werd hier bedoeld? En wat was precies dienstbaarheid? Beide opdrachten konden direct in strijd zijn met elkaar. Hoe kon en kan de academische gemeenschap daarmee omgaan? In dit essay voert Pieter Slaman de lezer in een hoog tempo door de geschiedenis, op zoek naar antwoorden op deze vragen. De zoektocht eindigt met een opdracht aan de Leidse universiteit voor vandaag.

Pieter Slaman is universiteitshistoricus aan de Universiteit Leiden, met steun van het A.E. Cohenfonds. Hij is als Universitair Docent verbonden aan het Dual PhD Centre en het Instituut Geschiedenis, en als adviseur aan de afdeling Strategische en Academische Zaken van het universitaire bestuursbureau. Eerder publiceerde hij o.a. *De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020* en *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap*. Hij promoveerde in 2015 op de geschiedenis van studiebeurzen en studiefinanciering in Nederland.

www.universiteitleiden.nl/450

Universiteit
Leiden

